

A jugoszláv irodalom mint posztimperialista konstelláció:

A JUGOSZLÁV IRODALOM TRANSZNACIONÁLIS ÉS TÖBBNYELVŰ TÖRTÉNETE FELÉ¹

Bevezető

A XX. század hatvanas éveiben Jugoszláviában élénk vita folyt a jugoszláv irodalom természetéről. Így az 1964-ben, Szarajevóban zajlott kongresszuson vita folyt arról is, lehetséges-e (egy) jugoszláv irodalomról beszélni, vagy inkább több (nemzeti) jugoszláv irodalomról kellene, ahogyan arról is, lehetséges és szükséges-e (közös) jugoszláv irodalomtörténetet írni. A konferencián felolvasott előadásokat és az azokat követő vitákat áttekintve azt láthatjuk, hogy a felszólalók többsége továbbra is szilárdan kitartott a már akkor is meglehetősen elavult, pozitivistá elvű irodalomtörténet-írás mellett, és szigorúan nemzeti kategóriákban gondolkodott az irodalomról.² Svetozar Petrović egy volt a szembeötlő kivételek közül, aki nézeteit kilenc tézis formájában mutatta be. Tétélei közül néhány – bizonyos felülvizsgálatok és kiegészítések mellett – továbbra is releváns, különösen a világirodalomról, illetve a transznacionális irodalomról folyó kortárs viták fényében.³ Ezért ezt a munkát Petrović 1964-es téziseinek áttekintésével kezdem, amely *Sajátos módszertani kérdések nemzeti irodalmunk tanulmányozásához* címmel jelent meg *Filologija u vremenu* című könyvében.⁴ Az összes tétel részletes parafrázisa helyett csak a munkám szempontjából fontosabbakat emelem ki.

¹ *Stijn Vervaet* Oslóban élő kultúrakutató, egyetemi oktató, akinek fő kutatási területei a délszláv térség irodalmi-kulturális kapcsolatai, az összehasonlító irodalomtudomány és az emlékezetkutatás. Önálló kötetei a holokauszt jugoszláv és posztjugoszláv emlékezetével, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia idején Bosznia és Hercegovinában kialakuló nemzeti identitások irodalmi lenyomataival foglalkoznak.

Itt olvasható tanulmányának eredeti megjelenési helye: Stijn Vervaet: *Jugoslovenska književnost kao postimperijalna konstelacija: ka transnacionalnoj i višejezičkoj istoriji jugoslovenske književnosti*. In Marčetić et al. (szerk.), *Jugoslovenska književnost: prošlost, sadašnjost i budućnost jednog spornog pojma/Yugoslav Literature: The Past, Present and Future of a Contested Notion*. Čigoja, Beograd, 2019, 109–123. (Fordítói megjegyzés)

² Lásd *Putevi* 11. évf. 1965/3.

³ Ezért sem meglepő, hogy az elmúlt néhány évben Petrovićnak ezek a szövegei jelentős figyelmet vontak magukra; lásd pl. Andrea Lešić: *Filologija u vremenu, još uvijek*, In *Sarajevske sveske* 32–33 (2011), 114–124. <http://www.sveske.ba/bs/content/filologija-u-vremenu-jos-uvijek>; Davor Beganović: *Filologija i politika iznova: aktualnost ideja Svetozara Petrovića u promijenjenom kontekstu*, In *Nova Croatica* 40 (2016), 1–14. <https://hrcak.srce.hr/174507>; Adrijana Marčetić: *Jugoslovenska književnost posle drugog svetskog rata: teorijski modeli Svetozara Petrovića*, In *Jugoslovenska književnost: prošlost, sadašnjost is budućnost jednog spornog pojma / Yugoslav Literature: The Past, Present and Future of a Contested Notion*. Čigoja, Beograd, 2019, 41–50.

⁴ A szerző itt Petrović 1972-ben megjelent *Priroda kritike* című gyűjteménykötetének *Filologija*

Petrović első tézisében, figyelmét a jugoszláv irodalom sajátosságaira fordítva, olyan világosan artikulált módszertani kérdések szükségességének adott hangot, amelyek „a jugoszláv irodalom vizsgálata, különösen a szerbhorvát nyelv területeinek irodalmi szempontjából”⁵ sajátosak; ezek a kérdések akkor nem képezték az irodalomelmélet tárgyát, így a helyi teoretikusok („a mieink”) figyelmét igényelték. A tézist magyarázva kiegészíti azzal, hogy természetesen léteznek bizonyos párhuzamok más európai irodalmakkal, amelyekből három példát emel ki: „a szláv irodalmak többségéről ugyancsak beszélhetünk úgy, mint kicsi, állam nélküli nemzetek irodalmairól; gazdasági és társadalmi fejlődésében (...) majd minden európai irodalom megtapasztalhatta a gazdasági lemaradás következményeit; végül a különálló, de rokon és részben összefonódott nemzeti irodalmak csoportjainak problémája máshol is jelen van Európában – a miénktől eléggé eltérő módon a svájci irodalomban vagy az angol nyelvű irodalmakban, de a miénkhez nagyon hasonló úton és módon például a skandináv irodalmak csoportjában.”⁶ Mégis, zárja Petrović, „az igazi párhuzamokat az európai irodalom kívül kereshetjük”⁷ – nem pontosítva tulajdonképpen melyekre gondol, tekintettel életrajzára, úgy tűnik, Petrović szeme előtt az indiai irodalom lebeghetett, de másik megfelelő példa lehetne vélhetően a latin-amerikai irodalom is. Végül meg kell jegyeznünk, Petrović miként hangsúlyozza, hogy a jugoszláv irodalmak pontosan ezen sajátosságaik miatt elméleti szempontból is rendkívül érdekesek. Ami számomra – a jugoszláv eset elméleti érdekességére vonatkozó következtetésén kívül – Petrović első tézisében a legérdekesebbnek tűnik, az a jugoszláv irodalmak többszörös összefonódásának elképzelése, amiről olyan nemzeti, regionális, illetve nyelvi szintű egymáshoz-kapcsoltságokként gondolkodhatunk, amelyek a birodalmi kormányzás következményeiként alakultak ki. Az állam nélküli kis nemzetek irodalmáról, illetve a gazdasági és társadalmi „elmaradottságról” mondottakat úgyszintén összeköthetjük a régi imperiális örökséggel az egész délkeleti és közép-európai térségben. Ez elvezet bennünket Petrović negyedik téziséhez, amelyben hangsúlyozza, hogy a vázolt módszertani kérdések „a sajátos történelmi feltételekből nőnek ki, amelyek között ezek az irodalmak ezen a helyen, egy civilizáció peremén kifejlődtek, amelyhez ma egy egyszerre kicsi, elmaradott és többnyelvű ország irodalmaiként tartoznak”⁸ – és így jutunk el az ötödik, a hatodik és a hetedik tézishez, amelyekben a negyediket magyarázza és fejt ki részletesebben.

Az ötödik tézisben Petrović visszatér a gondolathoz, miszerint „irodalmaink egy kis országban alakultak ki, amelynek története legnagyobb része politikai alávetettség vagy függőségek feltételei között zajlott.”⁹ Ebben a kontextusban említi a több-

u vremenu című „alkönyvére”, fejezetére utal. Az említett szöveg bibliográfiai adatai: Svetozar Petrović: *Metodološka pitanja specifična za proučavanje naših nacionalnih književnosti*. In *Priroda kritike*. Liber, Zagreb, 1972. 193–207. Vervet hivatkozásai a kötet 2003-as újrakiadására vonatkoznak: Svetozar Petrović: *Metodološka pitanja specifična za proučavanje naših nacionalnih književnosti*. In *Priroda kritike*. Samizdat B92, Beograd, 2003. 193–207. (Fordítói megjegyzés)

⁵ Svetozar Petrović: *Priroda kritike*, 193.

⁶ Uo., 197.

⁷ Uo.

⁸ Uo., 194.

⁹ Uo., 204.

nyelvűség jelentőségét is a jugoszláv irodalmak fejlődése szempontjából: „mit jelent például a kétnyelvűség alkotásaik szempontjából, amely gyakran íróink tényleges szituációja volt az elmúlt évszázadban; mit jelentenek irodalmunk számára íróink alkotásai élő idegen nyelveken [...]?”¹⁰ A hatodik tézist, a gazdasági és társadalmi elmaradottság irodalmi fejlődésre gyakorolt befolyásáról, a bolgár irodalomtörténész, Georgi Gacsev fogalmával támasztja alá a „felgyorsult fejlődésről.”¹¹ Gacsev szerint a bolgár „kicsi” és „periférikus” irodalomként a XIX. század elején „kénytelen volt” sokkal gyorsabb tempóban átmenni azokon a fejlődési fázisokon, amelyeket a nyugat-európai irodalmak jóval nagyobb idő alatt tettek meg, semmint, hogy pótolni tudta volna az elmulasztottakat. Ennek egyik következménye lehet, hogy az ilyen periférikus irodalmakban a különböző jellemző stílusformációk egy időben jelentkezhetnek.¹² Mára Gacsev modellje az egyetemes és lineáris előrehaladásba vetett megingathatatlan hite miatt túlságosan teleologikusnak tűnik, a szovjet rendszer szellemének megfelelően, amelyben tevékenykedett. De modellje túlságosan eurocentrikus is: egy egységes és normatív modernség meglétéből kiindulva, amelyben világosan tudható, melyek a vezető kultúrák, amiket a periférikus kultúráknak követniük kell, olyan bináris oppozícióival, mint a nyugat/nem-nyugat, a központ/periféria, lényegében újratermeli a hatalmi hierarchiát. A többnyelvűséghez a hetedik tételben is visszatér Petrović, amelyben az irodalomtörténet kontingens karakteréről beszél, egyebek közt megemlítve, hogy a folytonosság, amelyet a jugoszláv nemzeti irodalom történésze keres, „a nyelvi médium éles változásain keresztül valósul meg”.¹³ Ugyanitt rámutat arra a tényre is, hogy „irodalmaink múltja tele van változó nemzeti identifikációkkal; napjainkig gyakori eset, hogy az író egy adott nemzeti irodalmon belül kezdi munkásságát, és egy másikban fejezi be”.¹⁴ Petrović megállapítása szerint „a jugoszláv népek irodalmi közötti kapcsolat és érintkezés tanulmányozása” egyáltalán nincs kidolgozva, ami jól jellemzi a korabeli komparatista gyakorlatot Jugoszláviában és világszinten egyaránt.¹⁵ A nyolcadik és kilencedik tézisben Petrović a jugoszláv irodalom tanulmányozásának jelentős elméleti hozadékaira mutat rá, illetve annak szükségességére, hogy az irodalomtörténészek maguk mögött hagyják az eurocentrikus megközelítést.

Petrović téziseit ma úgy is olvashatjuk, mint elméletileg végiggondolt felhívást arra, hogy az irodalomtörténészek hagyják el a „módszertani nacionalizmust”¹⁶, és kezdjenek olyan irodalomtörténet írásába, amely nem kizárólag a nemzet épülésének

¹⁰ Uo., 204–205.

¹¹ Uo., 205.

¹² Georgij Gacsev: *Uskorennoe razvitie literatury. Na materiale bolgarskoj literatury pervoi poloviny XIX veka.* Nauka, Moskva, 1964.

¹³ Svetozar Petrović: *Priroda kritike*, 195.

¹⁴ Ld. Svetozar Petrović: *Priroda kritike*, 206. Ezt érdekes módon a következőkkel egészíti ki: „és irodalomtörténetünk, ha foglalkozott is ilyen esetekkel, ezeknek az átlépéseknek rendszeresen csupán az eszmei aspektusait tanulmányozta, és nem az irodalmi, nem azt, mit jelentett irodalmi szempontból, mit egy író munkássága számára, a stílusa számára, építkezése szempontjából, poétikai fejlődése számára áttérni egyik nemzeti irodalomból a másikba.” (Uo., 206.)

¹⁵ Uo.

¹⁶ Ulrich Beck: *The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity.* In *British Journal of Sociology* 51 (2000, march), 79–105.

szolgáltatásban áll – felhívásként tehát, amit a Petrović előadását követő vita szerint kollégáinak többsége nem fogadott túl jól.¹⁷ Petrović kétnyelvűségről szóló téziseit pedig a „többnyelvű filológia”¹⁸ iránti igényként olvashatjuk, azaz olyan olvasói stratégiák fejlesztésének szükségességéeként, amelyek megengedik más nyelvek explicit vagy implicit nyomainak a feltárását és értelmezését egy író szövegében és életművében. Ugyanakkor Petrović észrevétele a jugoszláv irodalom periferiális helyzetéről rámutat a délkelet-európai imperiális örökség végiggondolásának szükségességére egy „többskálájú közelítéssel”¹⁹, amely figyelembe venné a nemzeti fölötti és alatti szinteket is, és áttekintené kapcsolataikat. Petrović nyomán igyekszem bemutatni, hogy két kölcsönösen egymásba gabalyodó csomó vizsgálata – az impériumé és a többnyelvűségé – miként vethet új fényt a jugoszláv irodalmak többszörös összefonódására. Az összefonódások megértése és értelmezése érdekében tekintetbe kell venni a különböző skálák összefüggéseit és interakcióit: a nemzet felettiét (imperiálisét), a nemzetiét és a helyiét/regionalisét.

Skálák végiggondolása a komparatív irodalomtudományban

Harsa Ram amerikai szlavista egy nemrég megjelent munkájában rámutatott arra, hogy az egyik legnagyobb kihívás a meglevő világirodalmi modellek számára a skálák szerepének végiggondolása a komparatív irodalomtudományban.²⁰ A világirodalom kortárs elméletei, mint Moretti²¹ vagy Casanova²², egy bevallottan egyenlőtlen világviszonylatú skálából indulnak ki, írja Ram. Ennek a megközelítésnek valóban előnye, hogy elismeri a világ strukturális egyenlőtlenségeit, amelyek „a XIX. század utolsó évtizedeinek birodalmi, hatalmi világfelosztásából, illetve az ezeket szimultán ellensúlyozó felgyorsult piac, az új közlekedési és kommunikációs infrastruktúrák következményeiből erednek.”²³ Az egységes modernitás premisszája (amelyet többé

¹⁷ A vita részletes áttekintésének leiratához lásd: *Putevi* 1965/3; Svetozar Petrović: *Priroda kritike*, 183–191.

¹⁸ Till Dembeck: *Für eine Philologie der Mehrsprachigkeit. Zur Einführung*, In Till Dembeck & Georg Mein (szerk.), *Philologie und Mehrsprachigkeit*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2014, 9–39.

¹⁹ Harsha Ram: *The Scale of Global Modernisms: Imperial, National, Regional, Local*, In PMLA 131.5 (2016), 1372–1385.

²⁰ A skálák kérdéséről a komparatív irodalomtudományban lásd úgyszintén Nirvana Tanoukhi: *The Scale of World Literature*, In *New Literary History* 39.3 (2009), 599–617; illetve: James F. English és Ted Underwood: *Shifting Scales: Between Literature and Social Science*, In *Modern Language Quarterly* 77.3 (2016), 277–295.

²¹ Franco Moretti: *Distant Reading*. Verso, London, 2013.

²² Ld. Pascale Casanova: *La république mondiale des lettres*. Seuil, Paris, 1999; Uő: *The World Republic of Letters*. Ford.: M. B. DeBevoise, Harvard UP, Cambridge, Mass. 2004.

Moretti és Casanova modelljeinek problémáit a jugoszláv és a szerb irodalom perspektíváiból (Kiš, Andrić, Pavić) lásd Zoran Milutinović: *Territorial Trap: Danilo Kiš, Cultural Geography, and Geopolitical Imagination*, In *East European Politics & Societies and Cultures* 28.4 (2014), 715–38., illetve Vladislava Ribnikar: *Između nacionalnog i svetskog: komparatistika i veliko nepročitano*, In Adrijana Marčetić, Zorica Bečanović Nikolić, Vesna Elez (szerk.), *Komparativna književnost: teorija, tumačenja, perspektive*. Filološki fakultet, Beograd, 2016. 49–62.

²³ Harsha Ram: *The Scale of Global Modernisms: Imperial, National, Regional, Local*, 1372.

vagy kevésbé implicit módon mind Moretti, mind Casanova munkája elfogad) mégiscsak problematikus, mivel egy „lineáris vagy szakaszos történetiség és területi diffúzió” modelljét feltételezi.²⁴ A szakaszos történetiséget említettem már Gacsev felgyorsult fejlődésről szóló modelljének tárgyalásakor; a „területi diffúzió” elmélete Nyugatra helyezi az irodalmi modernitás forrását, ahonnan azután kiterjed vagy „felülről” lecsorog a világ távoli szegleteibe; a világirodalom diffúziós elméleteinek pedig a regény a kiváltságos példája, mert e műfaj a modell szerint Nyugat-Európában keletkezik, és onnan terjed el a világ egyéb részeibe. Ram szerint Wallerstein világrendszer-elmélete némileg enyhítette ezt a kritikát, mivel egyenlőtlen egészként fogja fel a világot, és megengedi, hogy észrevegyük a különböző tér-idő egységeket, amelyek szimultán vannak jelen a globális jelenben, és amelyek a világrendszernek mint olyanak az egyensúlyhiányából termelődnek. Mégis, egy szinguláris modernség feltevése megválaszolatlanul hagy néhány jelentős kérdést. Először is a termelés nemkapitalista módjait, a cserét és a premodern kulturális formációkat archaikus maradékok státuszára süllyeszti, és egy regresszív modernizáció eredményeiként tekint rájuk, amely egyesíti a perifériák elmaradottságát a középpont előrehaladásával. Ez magyarázattal szolgál arra, hogy a világrendszer elemzéséből kiinduló modellek, mint amilyen Morettié, miért fordítanak jelentős figyelmet a regény tanulmányozására, és miért juthatnak érdekes felismerésekhez. Ugyanakkor ezek a modellek nem veszik tekintetbe a költészet vagy a szóbeliség műfajait, a népi kultúra sajátos formáit, és fennállásukat, hosszú fennmaradásukat nem tudják megmagyarázni. A globális tőke uralkodó narratívája ugyancsak hajlamos szemet hunyni a modernség felé vezető alternatív út felett, amelyet a nemzeti szocializmus kínált több helyen a világban, a Szovjetuniótól Kínáig a XX. század jelentős részében.²⁵ Ram szerint „a világirodalom rendszerelméletének magyarázó ereje és intellektuális határai is jórészt három összefüggő terület dinamikájából erednek, amelyek globális hatósugarukat állítólag a XX. század során érték el: a nemzetállam territoriális logikájából, a deterritorializáció piaci logikájából, illetve az azt kísérő munkamegosztásból, mint amilyen a tudás differenciált struktúráinak kialakulása, ahol a humán tudományok a kulturális sajátosságok kiváltságos területeiként (amelyet ezen a területen a figyelmes olvasási gyakorlat biztosít) különültek el a társadalomtudományok univerzális törekvéseitől”.²⁶

Alternatív megközelítések lehetnének a körkörösség (*circulation*), illetve a háló (*network*) modelljei, amelyek az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb szerephez jutottak az antropológiában és a világtörténelmi kutatásokban, de az utóbbi idő modernizmus-kutatásaiban Suzan Friedman is²⁷ tömören körülírja e megközelítés fő jellemzőit: „A cirkuláció kapcsolatot, összefüggést, hálót, piaci lehetőségeket, fordítást, kul-

²⁴ Uo.

²⁵ Uo., 1372–1373.

²⁶ Uo., 1373.

²⁷ Susan Friedman: *World Modernisms, World Literature, and Comparativity*, In Mark A. Wollaeger és Matthew Eatough (szerk.), *The Oxford Handbook of Global Modernisms*. Oxford University Press, New York, 2012, 500–526.

A cirkuláció és a háló modelljeit „felfedezték” a világirodalomnak azok az elméletei is, amelyek visszanyúlnak Goethe és Marx világirodalom-értéséhez, mint amilyen Damrosché (David Damrosch: *What is World Literature?* PUP, New Jersey, 2003).

túrák közöttiséget, egyszóval többközpontúságot implikál. A világ modernizmusainak cirkulációs megközelítése olvasási gyakorlatként világviszonylatban a kölcsönös összefüggések és kapcsolatok természetére és politikájára fókuszál. A központ/periféria modelljétől abban tér el, hogy az interaktivitást és a dinamikusságot hangsúlyozza; azáltal, hogy világszerte számos szereplőt és középpontot feltételez, a modernista kulturális termelés különböző csomópontjait, illetve érintkezési területeit és hálójait, amelyek összekötik őket. Ez a megközelítés a világviszonylatú modernizmusok és modernitások többközpontú modelljéből indul ki, alapjukként körkörös vagy többirányú áramlást tételez, nem pedig lineárisat.²⁸

Mindegyik modellnek megvannak a maga előnyei és hiányosságai, írja Ram: a központ/periféria modelljének hatékonysága abban rejlik, hogy jól megvilágítja az erőviszonyoknak azokat az egyenlőtlenségeit, amelyek jellegzetesek a modernizmus kialakulásának korában, míg a cirkulációs modell jobban felismeri az individuális kreativitás és a történelmi esetlegességek erejét – vagyis nem bírálni, sokkal inkább kombinálni kell őket, és viszonylagos hatékonyságot várni mindkét modelltől, attól a szinttől (skála) függően, amelyre lépünk.²⁹ Ram a skálákat fejtegetve a geográfia területén újabban konszenzussá váló nézetre támaszkodik, miszerint a geográfiai szint egyáltalán nem a társadalom előre adott dimenziója, inkább társadalmi konstrukcióként kell rá tekinteni.³⁰ Ez a konszenzus először is azt sugallja, hogy a különböző szinteknek sem a jelentőségük, de a meglétük sem stabil, nincsenek előre rögzítve, hanem viszonylagosak, mivel a társadalmi folyamatoktól függnék. Másodszor ez azt jelenti, hogy a szintek önmagukban nem szükségszerűen hierarchikusak, azaz a magasabb szintek nem szükségszerűen határozzák meg, hogy mi történik az alacsonyabb szinteken, hanem mondjuk a lokális mozgások vagy városok átúgorhatják a regionális vagy nemzeti szintet, amelyben helyet foglalnak („scale jumping”, Smith), és így is hathatnak a globális folyamatokra. Harmadszor ez a konszenzus vitatja azt a korábbi hitet, miszerint a szintek „beágyazottak”, azaz az alacsonyabb földrajzi szinten levő térbeli egységeket teljesen magukba foglalják a magasabb szinteket alkotó térbeli egységek. Végezetül a különböző szintek nem szükségszerűen olyan meghatározott méretű térbeli egységeket vonnak maguk után, amelyeknek határai megegyeznek.³¹ Neil Smithst követve³² Ram kartográfiai, módszertani és geográfiai szinteket különböztet meg. A kartográfiai szint a hagyományos territorialis egységekhez lenne köthető, amilyenek például a birodalmak vagy a nemzetállamok, míg a földrajzi szintet Lefebvre „reprezentációs tereivel” lehetne összefüggésbe hozni, illetve „a rituálék, a szabadidő és a kreatív gyakorlatok helyeivel”.³³ A módszertani szint eközben meghatározott

²⁸ Susan Friedman: *World Modernisms, World Literature, and Comparativity*, 511.

²⁹ Harsha Ram: *The Scale of Global Modernisms: Imperial, National, Regional, Local*, 1373–1374.

³⁰ Uo., 1374.

³¹ Eric Sheppard és Robert B. McMaster (szerk.), *Scale and Geographic Inquiry: Nature, Society, and Method*. Blackwell Publishing, Oxford, 2004, 19.; Harsha Ram: *The Scale of Global Modernisms: Imperial, National, Regional, Local*, 1374.

³² Neil Smith: *Scale*, In Ronald J. Johnson et al. (szerk.), *Dictionary of Human Geography*. 4th ed., Blackwell Publishing, Oxford, 2000. 724–26.; Neil Smith: *Scale Bending and the Fate of the National*, In Eric Sheppard, Robert B. McMaster (szerk.), *Scale and Geographic Inquiry: Nature, Society, and Method*. Blackwell Publishing, Oxford, 2004, 192–211.

³³ Harsha Ram: *The Scale of Global Modernisms: Imperial, National, Regional, Local*, 1374.

módszertani választást implikál: „Melyik a meghatározott kutatáshoz alkalmas elemzési szint? Melyik szinten kell összegyűjteni az adatokat?”³⁴ – a szint tehát meghatározza, hogy mi a mérték (és mértékadó), és ezzel azt is, mit mivel kell összehasonlítani. Noha Ram és Friedman a modernizmussal foglalkoznak, úgy vélem, megközelítéseik alkalmazhatók a modernizmust megelőző irodalmi termelésre is; mi több, ez kívánatos is, mivel tulajdonképpen itt jönnek létre azok a (kulturális, nyelvi) feltételek, amelyek létrehozzák a modernizmust. Ezért a következőkben két példával szolgálok arról, hogy jugoszláv kontextusban a szintek végiggondolása (lokális/regionális, nemzeti és imperiális/transznacionális) miként világíthatja meg az irodalom és a többnyelvűség többszörös összefonódásait, amelyekről Petrović beszélt.

Nyelvi sztenderdizáció: kulturális nacionalizmus, a nyelvi aktivisták többnyelvűsége és összefonódottsága

Az első példa a kulturális nacionalizmus kialakulásához, a nyelv és a nemzeti irodalom sztenderdizációjához kapcsolódik. Ha ezek központi alakjai olyan személyekként kanonizálódtak is, akik a nemzet épülésén, illetőleg (saját) nemzetük érdekében dolgoztak azzal, hogy sztenderdizálták a népi štokav nyelvjárást, nyelvtant írtak, népdalokat gyűjtöttek, és nemzeti nyelvű irodalom írására ösztönöztek, tevékenységeik – függetlenül attól, hogy az illír mozgalomra és Ljudevit Gaj körére vagy Vuk Karadžićra fókuszálunk – túllépték a nemzeti kereteket. Az első ránézésre csupán nemzeti szinten zajló aktivitásokat, melyekről legjobban a nemzeti prizmán keresztül lehet fogalmakat alkotni, lehetetlen megérteni, ha az értelmezésbe nem emeljük be az imperiális/transznacionális és a lokális kereteket, illetve az összefonódásoknak mindezekre a szintekre jellemző formáit. Joep Leerssen emlékeztet rá, hogy Európában a kulturális nacionalizmus a politikai nacionalizmustól eltérő dinamikát és időrendet követett, illetve meghatározása szerint transznacionális volt. Minden kulturális nacionalista ugyanannak a gyakorlatnak, (saját nemzeti) kultúrája népszerűsítésének volt a megszálottja, amelybe az eszmék és intellektuális kezdeményezések intenzív, határokat átívelő cseréjét is beleértették, és gyakran tevékenykedtek „saját” területükön kívül, segítve a multinacionális hálót, ami magyarázattal szolgálhat a kulturális nacionalizmus majdnem egyidejű kialakulására Európában.³⁵ Ezért Leerssen szerint a kulturális nacionalizmust nem országonként, hanem transznacionális összehasonlító alapon kell tanulmányozni az eszmék és aktivitások cseréire, átviteleire fókuszálva.³⁶ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a területi diffúzió elmélete a kulturális nacionalizmus európai kialakulásának kérdésében meglehetősen korlátozott hatáskörrel bír: nehezen lehetne ebben a kontextusban délkeleti vagy közép-európai „elmaradottságról”, „felgyorsult fejlődésről” beszélni Nyugat-Európa-hoz viszonyítva, mivel ezek a folyamatok majdnem egyidőben jelentkeztek.³⁷

³⁴ Neil Smith: *Scale Bending and the Fate of the National*, 194.

³⁵ Joep Leerssen: *Nationalism and the Cultivation of Culture*, In *Nations and Nationalism* 12.4 (2006), 559–578; Joep Leerssen: *Viral Nationalism: Romantic Intellectuals on the Move in Nineteenth-Century Europe*, In *Nations and Nationalism* 17.2 (2011), 257–271.

³⁶ Ld. Joep Leerssen: *Nationalism and the Cultivation of Culture*

³⁷ Hasonlóan érvel a balkáni politikai nacionalizmus kialakulásáról Todorova (Maria Todorova: *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism*, In *Slavic Review* 64.1 (2005), 140–164.)

Az egyik olyan aspektus, amely minden európai kulturális nacionalizmus összetevőjeként kifejlődött, az úgynevezett „egynyelvű paradigma”³⁸, az az elképzelés, hogy minden egyénnek csak egy „igazi” nyelve lehet, kell, hogy legyen – az úgynevezett „anyanyelv” –, mivel az egyének és a társadalmi csoportok feltehetően csak egyetlen nyelven képesek gondolkodni és érezni, míg a több (és/vagy) különböző nyelv a közösség, az intézmények és a fegyelem kohézióra gyakorolt fenyegetés, a több nyelven írás pedig aberráció.³⁹ Ha közelebbről szemügyre vesszük a kontextust, amelyben a szláv délen kibontakoztak a kulturális nacionalizmusok és „egynyelvű paradigmáik”, hamar észleljük, hogy Leerssen sugalmazásának megfelelően, azok *par excellence* transznacionálisan összefonódott mozgalmakként fejlődtek ki: nehéz elgondolni Vuk eredményeit és sikereit a Kopitarral és a Grimm fivérekkel folytatott együttműködés nélkül (ami semmiképp sem volt egyirányú), vagy egy egész sor, hasonló projekten dolgozó értelmiségivel folytatott kommunikáció nélkül. Úgyszintén szem előtt kell tartani, hogy az egynyelvűség eszméje közvetlenül a diglosszia nyelvi körülményei között alakult ki, amely kifejezetten jellemző volt a kor többnyelvű birodalmaira: az úgynevezett illír mozgalom legtöbb értelmiségije, mint Ljudevit Gaj, Dimitrija Demeter, Ivan Kukuljević Sakcinski vagy Dragolje (Caroline) Jarnević első nyelvükként nem a štokav nyelvjárást, hanem a kajkáv nyelvjárást vagy a németet beszélték.⁴⁰ Ez azt jelenti, hogy az „illírek” közül nagyon sokaknak tanulnia kellett a štokav nyelvet (amelyen tulajdonképpen a sztenderdizációt és a népszerűsítést végezték), ahogy idegen nyelvet tanulunk, amiért egyre gyakrabban kezdték használni nyelvi médiumként nemcsak nyomtatott szövegekben, de saját naplóikban, magánlevelezéseikben és beszélgetéseikben is. Mivel a többi értelmiségihez hasonlóan mindaddig főleg a németet és a latint használták tudományos nyelvként, a kajkávot és a németet pedig az informális kommunikáció nyelveiként.⁴¹

Ez a példa éppen azok közül az „éles nyelvi váltások” közül illusztrál egyet, amelyeket Petrović említett (a mai szociolingvisztikai szakkifejezés „nyelvváltás”, „langu-

³⁸ Yasemin Yildiz szerint az egynyelvűség nem csupán „mennyiségi kifejezés, amely egy nyelv jelenlétét jelzi”, hanem „kulcsfontosságú alapelv, amely egészében strukturálja a modern társadalmi életet, az egyén konstrukciójától és szubjektívizációjától a tudományágak és az intézmények formálásáig, ahogy az imaginárius közösségeket is, mint a kultúra és a nemzet.” (Yasemin Yildiz: *Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition*. Fordham UP, New York, 2012, 2.)

³⁹ Ld. Yasemin Yildiz: *Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition*

⁴⁰ Novak megemlíti, hogy az illírek között ténylegesen kevés štokav és čakav volt – jelentős többségük kajkáv és német ajkú volt. Kristian Novak: *Višejezičnost i kolektivni identiteti Iliraca. Jezične biografije Dragolje Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Srednja Europa, Zagreb, 2012, 77.

⁴¹ Ld. Kristian Novak: *Višejezičnost i kolektivni identiteti Iliraca*.

A štokavot használom (a szerbhórvát vagy horvátszerb helyett), mivel ekkor még folyamatban volt a štokav irodalmi nyelv sztenderdizációja – egy nyelvjárás felemelése és kodifikációja sztenderd nyelvvé –, és a legkülönfélébb megnevezéseket használták, az illírtől és jugoszlávtól a horvátig, szerbig vagy „szerb vagy horvát”-ig. Kapović dolgozza ki a szociolingvisztikai érvet, amely szerint ma tudományosan elfogadhatóbbnak tekinthetjük a štokav kifejezést a szerbhórvátnál, mivel az magába foglalja mind a négy sztenderd nyelvet, amelyek a štokav nyelvjárás sztenderdizációjával jöttek létre. Mate Kapović: *Ciji je jezik?* Algoritam, Zagreb, 2010.

age shift” lenne), megmutatja, mennyire fontos újra megvizsgálni a sztenderd nyelvek keletkezését és az azokat kísérő (hosszú életű és tekintélyes) eszméket a sztenderd nyelv homogenitásáról, illetve a nyelv és az identitás szoros kapcsolatáról – a személy és a közösség esetében is –, amely pontosan egyike a „többynnyelvű filológia” kiindulópontjainak.⁴² Innen ered a „többynnyelvű filológia” igénye, az olyan olvasási módszeré, amely feltárja a többynnyelvűség nyomait, amelyekben a mű létrejött, és eszközöket kínál a többynnyelvűség (nyomainak) felfedésére és értelmezésére az irodalmi műben.⁴³ Ezek az elképzelések a nyelvről egyrészt kihatnak azoknak az irodalmaknak a termelésére és értékelésére (a pillanatnyi recepció, de a későbbi kanonizáció értelmében is), amelyek a fent vázolt imperiális konstellációból származnak. Másrészt az a többynnyelvűség, amelyben a sztenderd štokav nyelvváltozat létrejön, nyomot hagy az irodalmi művek nyelvében is. Világos persze, hogy a štokav sztenderdizációja és a sztenderd nyelv ideológiáinak keletkezése (a hit egy eszményi és homogén nyelvi variáns létezésében; a meghatározáshoz lásd Milroy⁴⁴) a szláv délen nagymértékben az imperiális diglosszia hátterében játszódik, ahol a német, a magyar és bizonyos fokig az olasz nyelv is magasabb társadalmi presztízzsel rendelkezett a štokavnál vagy bármely más délszláv nyelvjárásnál. Azonban a Habsburg Császárság felbomlása nem jelenti az imperiális keret relevanciájának eltűnését. Ellenkezőleg, továbbra is működik ez a keret, csak más, kevésbé közvetlen módon, birodalmi örökségként⁴⁵ nyomokat hagyva egyebek közt az 1918 után színre lépő írók nyelvében, akik a többynnyelvű Habsburg Birodalomban nőttek fel és iskoláztak – s ez elvezet második példámhoz.

Többynnyelvű modernisták: imperiális örökség és a művészi nyelv többrétegűsége

Milyen gyakorlatok, szokások és érzelmek kötötték a többynnyelvű jugoszláv írókat az egykori többynemzetű állam intellektuális, kulturális és nyelvi oldalaihoz, miután az lelépett a történelem színteréről? Hogyan viszonyultak a normatív diskurzushoz az „egy (nemzeti) nyelv – egy (nemzeti) kultúra – egy (nemzeti) identitás” elvéről, amelyet Vuk és az illírek is támogattak, és miként viszonyultak ahhoz, ahogyan ez a diskurzus megvalósult a jugoszláv államban, amelyre annyira vágytak sokan közülük?

⁴² Vö. Till Dembeck: *Für eine Philologie der Mehrsprachigkeit. Zur Einführung*, 13–14, 17–24. Természetesen az, hogy egy író a jelzett szituációnak megfelelően vált nyelvet, az egyrészt a birodalom, illetve a nyelvi sztenderdizáció antiimperialista politikájának diglossziás jellemzője, másrészt nem csupán az Osztrák–Magyar Monarchiára korlátozódó jelenség. Érdekes és sokatmondó példa erre Grigor Prličevé, aki görög nyelven debütált (és díjazták görög nyelvű költészetéért), majd bolgár nyelven írt (amelyet azonban nem ismertek el tiszta irodalmi bolgárként), hogy végül visszatérjen saját ohridi dialektusához, és 1945-től macedón költőként kanonizálják (lásd Raymond Detrez: *From an Empty Pumpkin to a Leaf in the Wreath of Immortality: The Canonization of Grigor Parlicev*, In Murat Belge és Jale Parla (szerk.), *Balkan Literatures in the Era of Nationalism*. Istanbul Bilgi University Press, Istanbul, 2009, 179–214).

⁴³ Till Dembeck: *Für eine Philologie der Mehrsprachigkeit. Zur Einführung*, 24–30; Uő: *Multilingual Philology and National Literature: Re-Reading Classical Texts*, In *Critical Multilingualism Studies* 5.3 (2017), 6.

⁴⁴ James Milroy: *Language Ideologies and the Consequences of Standardization*, In *Journal of Sociolinguistics* 5.4 (2001), 530–555.

⁴⁵ Ld. Maria Todorova: *Spacing Europe: What is a Historical Region?*, In *East Central Europe* 32.1–2 (2005), 59–78.

Egyik naplójegyzetében *Dátum nélkül 1942* cím alatt Krleža a következőket írja: „A magyar nyelv a fejemben lakik, és ott egész emeleteket foglalt el erkélyekkel és folyosókkal, ablakokkal és különféle kilátásokkal, az agy és a tudat hatalmas ballasztjával és megterhelésével. Itt élek ezzel a vendégemmel már negyven éve a saját lakásomban, valójában társbérlóvé degradálva.”⁴⁶

Krleža naplójának mondatait előszeretettel idézték a magyar szlavisták, mint Krleža magyar nyelv iránti szeretetének bizonyítékát,⁴⁷ nem ok nélkül: Krleža erős, megtestesítő metaforát használ, amelyben a nyelv mint olyan személy jelenik meg, aki a fejében él, és aki átvette az irányítást, őt bérlóvé süllyesztve, míg valójában fordítva kellene lennie. Ezt követően Krleža kibont egy asszociatív láncot, amelyben a magyar nyelv a magyar politika metaforájává válik: „Ő az, aki királyaival és grófjaival, politikával és háborúkkal eluralkodott bennem, és engem is bevont különböző kalandjaiba. És ime, képtelen vagyok szabadulni tőle. Zaklat a mai napig. Mennyi mindent mondtam és álmodtam már magyarul. Mennyi félelem és bizonytalanság, mennyi megaláztatás, mivel mindaz, ami 1918-ig történt, többé-kevésbé mégiscsak a grammati kín és megaláztatás egész kálváriája volt. [...] Harkisa lenni ennek a szárnalmas birodalomnak, kussolni, ahogyan az akasztófa alatt »Galícia« a második felvonásban, kész skizofrénia.”⁴⁸

Azonban a magyar uralom, itt az Osztrák–Magyar Birodalomra (azaz impériumra) korlátozva, megnevezése nyíltan gyarmatosító igazgatás, míg a galíciai front borzalmait az algériai háborúéhoz hasonlítottak.⁴⁹ A „harkis”-ok az algériai muszlim segédcsoportok olyan tagjai voltak, akik a franciák oldalán harcoltak az algériai lázadók ellen, tehát a „skizofrénia”, amelyről itt Krleža beszél, tulajdonképpen azoknak a (dél)szlávoknak a helyzetére vonatkozik, akik (mint Krleža és Crnjanski) az osztrák-magyar hadseregben harcoltak „sajátjaik” ellen – Galíciában, de máshol is. Ezek az idézetek rámutatnak arra, hogy Krleža álláspontja mennyire ambivalens volt a Habsburg-örökséggel szemben: egyértelműen projugoszláv hozzáállása természetesen nem zárja ki a magyar nyelv és irodalom szeretetét, amelyről például Adyról szóló esszéi tanúskodnak.⁵⁰ A fenti idézetek az imperiális és a nemzeti skála elválaszthatatlanságát ugyancsak példázzák, ahogy annak szükségességét is, hogy megvizsgáljuk, mi történik a nacionalizmus, a többnyelvűség és az imperialista örökség együttesével a jugoszláv modernisták munkáiban a Habsburg Birodalom bukása után. Krleža egyszerre vetette el és gyászolta a megszűnt birodalom többnyelvű világot,⁵¹ aminek kul-

⁴⁶ Miroslav Krleža: *Dnevnik 1933–42*. Oslobođenje, Sarajevo, 1977, 264.

⁴⁷ Ld. Lőkös István: *Uspomene i marginalije uz Krležine mađarske teme*, In *Forum* 44.11–12 (1982), 932–939.

⁴⁸ Miroslav Krleža: *Dnevnik 1933–42*, 264.

⁴⁹ Az algériai háború 1954-ben kezdődött, ami világossá teszi, hogy ez a naplóbejegyzés „1942-ből” átesett néhány revízió és kiegészítésen 1977-es megjelenéséig.

⁵⁰ Miroslav Krleža: *Mađarski lirik Andrija Ady*, In *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zora-Matica hrvatska, Zagreb, 1973, 152–170.

⁵¹ Krleža melankóliájáról lásd: Tatjana Jukić: „*I melankolija može da provali iz čovjeka kao lava*”: *politika afekta u Zastavama*., In Cvijeta Pavlović; Vinka Glunčić-Bužančić; Andrea Meyer-Fratz (szerk.), *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XV. (Ne)Pročitani Krleža: od teksta do popularne predodžbe*. Književni Krug, Split, 2013, 203–215.

túrája nemcsak „nyelvi életrajzán”⁵² hagyott nyomot, de azon a nyelven is, amelyet saját esszéiben, prózájában és költészetében használ.

A képzetet, miszerint lehetséges az egy(séges), homogén štokav sztenderd mint a valódi nemzeti identitás visszatükrözése, illúzióként kezelve bontja le például a *Gyermekkor Agramban*-ban, ahol az őt Zágrábban körülvevő „babiloni keveréket” említi, és felsorolja annak alkotóelemeit; nagyanyjának kajkájától, az „agrammi Küchenkroatisch”-tól és tanára bürokratikus zsargonjától az olvasásélmények (Šenoa) és a zágrábi sajtó nyelvén keresztül egészen a deseteracokig és Zmaj nyelvéig, illetve a tankönyvek német, latin és francia hatásaiig.⁵³ A magyar csak később jön, 1908-ban, amikor Krleža kadétiskolai diákként Pécsre megy, azután, 1912-ben pedig Budapestre, ahol a Ludovika tisztképzőjén tanul. Ahogy ezek a példák mutatják, Krležára is érvényes Derrida híres szállóigeje: „Je n’aiqu’unelanguage, orcen’estpa la mienne” – „Csak egy nyelvem van, és az nem a sajátom”⁵⁴ – azaz a művészi médiumként szolgáló nyelv különböző forrásból ered, és ő egyiket sem képes kizárólagosan sajátként megszerezni, ám nem létezik egyetlen „autentikus” anyanyelv sem, amely művészi nyelvének forrása lenne.⁵⁵

Krleža munkássága a (jugoszláv és horvát) nacionalizmus és a kozmopolitizmus között oszcillált – a nemzeti egység határait meghaladó horizont értelmében, amelynek elgondolt és áhított poliszja nem egyezik meg sem az Osztrák–Magyar Monarchiáéval, sem Karađorđević Jugoszláviájáéval, sem pedig a kommunista nemzetköziséggel.⁵⁶ Galin Tihanov szerint a kozmopolitizmusról szóló diskurzusok a „polisz újrakalibrálásához” („recalibration of the polis”⁵⁷) kötöttek, vagyis egységek létrehozatalához nemzeti, nemzetalatti és transznacionális szinteken, vagyis azokhoz a folyamatokhoz, amelyek revidéálják az egységeket, újradefiniálják és meghatározzák határaikat.⁵⁸ Az átmenet az imperialista államból a szerbek, a horvátok és a szlovénok

⁵² A kifejezéshez lásd: Rita Franceschini és Johanna Miecznikowski (szerk.), *Leben mit mehreren Sprachen: Sprachbiographien*, In *Vivre avec plusieurs langues: biographies langagières*. Peter Lang, Bern, 2004.

⁵³ Miroslav Krleža: *Djetinjstvo 1902–1903*. Zora, Zagreb, 1972, 82, 86.

⁵⁴ Jacques Derrida: *Le monolinguisme de l’autre, ou la prothèse d’origine*. Galilée, Paris, 1996, 15.

⁵⁵ Köszönöm az észrevételt Tomislav Brleknek.

⁵⁶ A nemzeti és szupranacionális összetett, együttes jelenlétéhez Krleža művében lásd: Zoran Kravar: *Nacionalno pitanje u djelima Miroslava Krleže*. In *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža” 4* (1995): 9–18. <http://www.lzmk.hr/izdanja/vodici/33-projekti/radovi-leksikografskoga-zavoda-miroslav-krleza/368-nacionalno-pitanje-u-djelima-miroslava-krleze>; Vladimir Biti: *Attached to Dispossession: Sacrificial Narratives in Post-Imperial Europe*. Brill (Balkan Studies Library 21), Leiden, 2018, 3. fejezet.

⁵⁷ Galin Tihanov: *Cosmopolitanism in the Discursive Landscape of Modernity: Two Enlightenment Articulations.*, In David Adams és Galin Tihanov (szerk.), *Enlightenment Cosmopolitanism*. Leenda, Leeds, 134.

⁵⁸ Ebben a tekintetben (a kérdés részletesebb vizsgálatát más alkalomra hagyva) érdemes lenne utánajárni nemcsak annak, miként gondolták el ezek az írók és értelmiségiek a jugoszláv irodalmat és kultúrát a maga összefonódottságaiban más délszláv és szomszédos nem-szláv irodalmakkal, de azoknak az imaginárius tereknek is, amelyek nem egyeznek meg sem a jugoszlávval, sem a korábbi osztrák-magyar állammal, mint például Krleža Pannóniája (lásd erről: Guido Snel: *The Return of Pannonia as Imaginary Topos and Space of Homelessness*. In John Neubauer és Marcel Cornis-Pope (szerk.), *History of the literary cultures of East-Central Europe*:

államként meghatározott (több)nemzetiségi államba mindenképpen egy azon fordulóponthoz, amely alkalmat nyújt a polisz új határainak megvitatására és végiggondolására, beleértve a nyelvi aspektusokat is. Nem Krleža az egyetlen jugoszláv modernista, akinek munkásságát ezen a módon olvashatjuk – eszünkbe juthat Crnjanski, Andrić, de Desnica is. A módszertani, a kartográfiai és a földrajzi skálákról, illetve a jugoszláv kontextusú többnyelvűségről szóló diskurzus természetesen előír még egy kérdést, nevezetesen a nem-(dél)szláv irodalmak helyéről szólót, például a vajdasági magyar irodalomról a jugoszláv irodalom történetében. Ám ennek a kérdésnek a részletes vizsgálatát kénytelen vagyok más alkalomra hagyni.

Zárlat

Munkámban igyekeztem bemutatni, hogy miért biztosít a jugoszláv irodalomtörténet – ahogyan Petrović állította – egyszerre lenyűgöző példát és ideális anyagot a transznacionális irodalomtörténet létező modelljeinek és elméleteinek vizsgálatához. Természetesen az eltelt időben megváltoztak az irodalomelmélet (ahogy a nyelvelmélet stb.) paraméterei, fogalmai és elemző eszközei, így talán tudnánk néhány olyan választ találni, amelyek Petrović idejében még nem voltak lehetségesek. A štokav nyelvvaltozat sztenderdizációjának példája az illírek és Vuk által emlékeztet arra, hogy minden irodalmi nyelv, így a szerb és a horvát is, amelyek a štokav sztenderdizációjával jöttek létre, magában őrzi a többnyelvűség nyomait. A štokav esetében a nyelvi sztenderdizáció története világosan meghaladja a nemzeti skálát. Ahogyan a XIX. századi nyelvi aktivisták többnyelvűsége és összefonódottsága mutatja, ebben a történetben kereszteződnek a lokális/regionális, az imperiális, de még az európai skála szálai is. Krleža példáján igyekeztem bemutatni, hogy a nemzeti és a transznacionális (vagy kozmopolita) fogalmak bináris oppozícióként kezelése (mint mondjuk Casanovánál⁵⁹) nem segíti elő sem az ő munkáinak, sem a jugoszláv irodalmi tér korabeli működésének jobb megértését. Reflexiói a nyelvről – irodalmi és művészi nyelvének heterogén forrásairól és az „idegen” magyar vendégről a fejében – a sztenderd nyelv „nyelvi helyességének” és „homogenitásának” előfeltevéseit illető kritikaként olvashatók, de egyúttal különböző skálákat is bemutatnak, amelyeken a nyelvről gondolkodhatunk; a nyelvi megformáltságtól és a család (a nagymama), az iskola (a tanár és az olvasmányélmények, az első idegen nyelvek), a város (Kaptol, az agrameri/zágrábi Küchenkroatisch), Zmaj költészetének nyelvétől egészen a szocializáció (magyar) nyelvéig, és a társadalmi mobilitásig. Mindkét példa skálákat implikál, azonban azt az elgondolást is felvetik, hogy a határok – a posztimperialista nyelvek közt csakúgy, ahogyan az egységes birodalmi térben létrejött (nemzeti) nyelvek irodalmaiban – ténylegesen átjárhatóak. Végül mindkét példa emlékeztet arra, hogy a többnyelvűség birodalmi alkotóelem, és az imperialista politika következménye, tehát nem kritika nélkül kell ünnepelni, hanem azon történelmi körülmények között kell szemügyre venni, amelyekben keletkezett.

HOVANEC ZOLTÁN fordítása

junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries. John Benjamins, Amsterdam, 2004 (Tom 2). 333–343.

⁵⁹ Vladislava Ribnikar: *Između nacionalnog i svetskog: komparatistika i velikonepročitano*, 54.